

הרהורים על מהפיכת הספרות התורנית החדשה*

בית הועד - תשס"ג

- בעיצומה של מהפכה
- הסתייגות מהמהפכה
- ביקורת על ההסתייגות
- מבט חודר לשורשי הויכוח
- משל שני התלמידים

בעיצומה של מהפכה

לספריה של האיש התורני בימינו נוספו מדפים שלמים, עם מגוון גדול של ספרים שיצאו לאור בדורנו. כתבים חדשים מרבתינו הגאונים והראשונים, מהם שאפילו שמם לא נודע עד עתה, נערכו ויצאו לאור. ספרי ראשונים ידועים נערכו מחדש עם הוספות ושינויים על פי כתבי יד, ספרי הטור והשו"ע עם נושאי כליהם נערכים מחדש על פי כתבי יד ודפוסים קדומים, ובהם שינויים עם משמעויות גם להלכה ולמעשה. ספרי הרמב"ם - פיה"מ, האגרות, השו"ת ומורה הנבוכים זכו למהדורות מדוייקות, וגם מהדורת משנה תורה של ר' שבתי פרנקל עומדת לקראת סיומה (ואין זהו המהדורה המתוקנת היחידה). גם את מסכתות הש"ס החלו לערוך עם שינויי נוסחאות ותוספות שונות, גם מדרשי ההלכה זכו לעדנה, וכתב היד היחיד בעולם של כל התלמוד הירושלמי, ממנו הדפיסו את הירושלמי בזמנו, יצא לאור בימים אלו במהדורה מדעית. על כולנה עומד בפתח עידן הספרים האלקטרוניים – המצמצמים את המרחק שבין האדם לתוכן הספרים, וכבר התנ"ך ורבים ממפרשיו, התלמוד ורבים ממפרשיו, עשרות רבות של ספרי שאלות ותשובות והמון ספרי מחשבה נצרבו על תקליטורים בפרויקט השו"ת של בר אילן וע"י חברות אחרות, והשימוש בהם מתחיל להיות ניכר בספרים החדשים שיוצאים לאור¹. עוד אנו מתבשרים על תחילת יישומה של 'תוכנית פרידברג לפרסום הגניזה', בה מקוטלגים מאות אלפי קטעי כתבי היד מהגניזה הקהירית המפוזרים בספריות העולם, שבסופו של תהליך יצולמו וייצברו על גבי תקליטורים ויהיו זמינים לכל דורש במחירים אפסיים. כמו"כ עוסקים כעת בצריבת טבלאות שינויי הנוסחאות של כל הש"ס הנמצאות במכון התלמוד הישראלי השלם, מתוך עשרות כתבי יד ודפוסים קדומים, והם תועמדה לרשות הציבור.

מה בעצם מתרחש כאן לנגד עינינו? האם זוהי התפתחות טבעית והדרגתית של הוצאה לאור של ספרים תורניים? אולי יש בכך איזשהו מענה יהודי לשריפות התלמוד והספרים שערכו הנוצרים ברחבי אירופה במשך הדורות? או שמא 'מהפכה בספרות התורנית' מתגלגלת לפתחנו, מהפכה שקטה שצומחת מהדרישה הגוברת למקורות ודיוק בעניינים התורניים, שבאה לידי ביטוי

* המאמר הוא בעל אופי ספרותי, ולכן אין בו התייחסות לאלו מרבתינו שהביעו את דעתם בנושא זה בדרך זו או אחרת. וראה בענין זה בדברי הרב קפלן ובמאמרו של הרב הבלין המתפרסמים בספר זה. המאמר התפרסם לראשונה ברבעון 'המעין' גיליון טבת תשס"ג [מג, ב] עמ' 73 ואילך, והוא נדפס כאן מחדש עם שינויים והוספות.

במודעות גדולה יותר לשאלת הנוסח של ספרי היסוד ביהדות, ובצורך של עריכה מדויקת של ספרי הקדמונים. מהפכה זו ניכרת גם בביקוש הגובר והולך לספרים כמו 'דקדוקי סופרים' ו'אוצר הגאונים', ובהתעניינות גוברת והולכת בסוגיות השונות של המחקר התורני בתוך עולם התורה.

איך שלא נקרא לתופעה המתרחשת לפנינו, עלינו לשאול את עצמנו 'הלנו היא או לצרינו'? האם יומא טבא הוא לרבנן, ורוח טהרה היא ממרום להגדיל תורה ולהאדירה, או שמא ההתעסקות הרבתי ב'וי' דגחון' מיותרת ואף מזיקה. הספרים החדשים שיצאו לאור בדורנו אפשר שלא הצמיחו ולא יצמיחו גדולי תורה ויראי שמים, ועדיף לנו אולי ללמוד בגמרות הישנות בדפוס וילנא או סלאוויטא עם פירושי הראשונים שהורגלנו בהן, ואשר עימן צמחו גדולי תורה ויראי השם, עם כל טעויות הדפוס שבהם!

ההסתייגות מהמהפכה

זר לא יבין את ההתלבטות הזאת! מה רע בהוצאה לאור של עוד ועוד מכתבי רבותינו הראשונים כמלאכים? מדוע שלא נעשה את המאמץ המירבי להוציא את כתבי קדמונינו במהדורות מדויקות? מדוע שלא להדפיס 'שולחן ערוך' מתוקן משגיאות שנפלו בו? אין זה, יאמר הזר, אלא מידה קיצונית של שמרנות, בה דבק האדם במה שקיים וחש מאויים מכל שינוי. ואולי, יאמר הזר, פחד אישי הוא, שמא תושמט השליטה התורנית מתחת ידיהם!

אבל בתוך בית המדרש הדברים נראים אחרת. בבית המדרש יודעים שאין ידיעת התלמוד מטרה בפני עצמה, אלא כפי שמרגלא בפומיה דרבא 'תכלית תורה תשובה ומעשים טובים'². זוהי המטרה הסופית של האיש התורני, ולהשגתה יכווין את מעשיו בכל מה שנוגע ללימוד התורה לעצמו ובהוראתה לאחרים. השגת תכלית זו צריכה לשמש לנו כמצפן בעיסוקינו בעריכת התורנית, כדי לדעת ההולכים אנו בדרך העולה בית א-ל - אם לאו.

רבים מאנשי בית המדרש ספקניים מאוד לגבי התועלת ששיגו אנשי התורה בריבוי ספרים חדשים ושיטות חדשות בביאורי הסוגיות, וכה יאמרו: האם יולידו ספרים אלו יותר בני תורה? האם ריבוי הספרים יוביל את בני התורה להוסיף שעות בלימודם? האם בני התורה יתעמקו יותר בביאורי הסוגיות בגין ספרים אלו? וכי את הספרים הקיימים כבר מיצו הלומדים, עד שהם הולכים לחפש שיטות חדשות? האם לא יסיט העיסוק בנוסחאות ובפירושים חדשים את ה'למדנות', תכלית לימוד התורה, ממקומה המרכזי? חשש גדול מקנן בליבם שהיוזמה והדחף העומדים מאחורי מהפיכה זו אינן נובעים בשלמותן ממקור טהור.

רבים מאנשי בית המדרש לא יראו את ההתעסקות במהדורות המתוקנות המוגהות ע"פ כתבי היד כהתעסקות תורנית. אין עסק זה לדעתם אלא ענין השייך למעתיקי הספרים שצריכים להיות זהירים במלאכתם, ויש אכן להזהירם על כך, וכפי שהוזהרו והוחרמו כבר על ידי רבנו גרשום

¹ שח לי ת"ח אחד: לאחרונה אני נתקל בספרים חדשים בסוג מסוים של השוואות ודימויים 'שלא באו ממקור אנושי' – לחיוב ולשלילה...

² ברכות יז, א: 'מרגלא בפומיה דרבא, תכלית חכמה תשובה ומעשים טובים'. בגליון כתב יד מינכן נוסף: [יראת שמים] תשובה ומע"ט. ופירש רש"י: 'תכלית חכמה. עיקרה של תורה שיהא עמה תשובה ומעשים טובים', כלומר שמעלת התורה לא תתקיים אלא אם כן יש עמה תשובה ומעשים טובים. אבל נראה שהרמב"ם פירשה כפשוטה, וז"ל במורה הנבוכים ח"ג פכ"ד: 'ודע, שכבר חזק זה הענין בתורה, וביארו ואמר שתכלית התורה כולה, בכל מה שכללה אותו, ממצות עשה וממצות לא תעשה ומיעודים וסיפורים, אמנם הוא דבר אחד, והוא יראת השם יתברך'.

מאור הגולה ורבנו תם שלא להגיה את הספרים. וכבר אמרו חז"ל במסכת כלה פרק ט: כותבי ספרים... אינן רואין סימן ברכה לעולם, משום דמחסרין ומשום דמייטריין³.

זאת ועוד, יוסיפו בעלי ההשקפה, וכה יאמרו: אין ליצור מעמד חברתי תורני בדבר שאינו שייך ליגיעה בתורה, הרבצתה וידיעתה. העלאת ענין המחקר התורני בכלל וחקר כתבי היד ושאלת הנוסחאות בפרט בקרב ציבור בני התורה, יעמיד בקרבם 'מומחים לדבר', וכך יוצר ערך מוסף בתחום התורני בתוך בית המדרש, שעלול להביא את צעירי הצאן לשאוף אליו; ובכך יישחק מעמדם של הוגי התורה ולומדיה, שהם העיקר שהכל תלוי בו.

ובכלל, יאמרו בבית המדרש, איך לא יכוונו ידי המהדירים בבואם לתקן לשונם של רבותינו הגאונים והראשונים, שאם הם כמלאכים אנו כחמורים? כל ענין הפיסוק והחלוקה לקטעים ותיקוני הנוסח הם למעשה התערבות בגוף דברי רבותינו הקדמונים, ולב מי יתן לו לגעת בלשון קדשם? מוטב שלא יגעו בתבניות המסורתיות כלל, ולא יגרעו ולא יוסיפו על פי הכרעת דעתם במה שנקרא חקר הנוסחאות.

ביקורת על ההסתייגות

דברים אלו הנשמעים מפי רבים וחשובים מאנשי בית המדרש הם ללא ספק דברים של טעם, ואי אפשר לבטלם במחי יד. אבל קולות מים רבים אדירים הדוחים גישה זו בוקעים ועולים גם הם מבית המדרש, ובכל מאודם וחפצם ישמחו הם לקראת כל ספר חדש או כל מהדורה מתוקנת המגיעה לידם. ויש שגם יקפצו בעצמם למים הגואים, ישחו במי הדעת של חקר כתבי הקדמונים ואף יעלו בידם מרגניתא.

נוכל לשמוע לומדי תורה המתלחשים בינם לבין עצמם, שריח של יוהרא נודף מנטילת הסמכות בידי המתנגדים לחשוב חשבונו של עולם 'מה טוב הוא לישראל'. וכך יאמרו לשואלם, אנו אין לנו אלא לעשות את המוטל עלינו באמת ובתמים, ואם חובתנו להגיה את הספרים ולחפש את האמת בפירושי סוגיות התלמוד, ניטול עלינו לחפש אחר הנוסחאות הישנות, ולעשות את אשר ביכולתנו כדי לגאול כתבי יד מבדידותם בספריות השונות בעולם ולהוציאם לאור עולם.

ולגופו של ענין, יטענו כי 'כבר היה זה לעולמים', והספרות התורנית עמדה בפרשת דרכים דומה בעידן 'מהפכת הדפוס'. מסתמא גם אז נשמעו קולות צער על חדירת מהפכת הדפוס לספרות התורנית, כי קדושת הכתב אינה חלה לדעתם על אותיות הדפוס כפי שהיא חלה על אותיות כתובות ביד האיש הישראלי, וכי הלימוד מתוך ספרים מודפסים חסר את הקדושה החופפת על האדם בשעת לימודו מתוך הספרים שנרשמו בכתב יד. יתכן מאוד שעלה אז גם טיעון נגד ההקלה שהביאה מהפכת הדפוס בהכנת הספרים ובלמוד בהם, על פי דברי חז"ל 'לפום צערא אגרא', וכפירוש הרמב"ם שם שהלימוד שנעשה מתוך מאמץ נחרט יותר בתודעה, 'אבל לימוד השעשוע והנחת לא יתקיים', וכמאמרם 'זרוק מרה בתלמידים' כדי שתתקיים התורה בליבם⁴.

מה באמת היה קורה אילו הספרות התורנית היתה נשארת עד היום רק בכתבי יד? קשה מאוד לדעת. בכל זאת השכל הישר אומר שלומדי התורה היו מתמעטים והולכים. אבל האם הפסדנו

³ ראה גם בבלי פסחים נ, ב ובפרש"י שם טעם אחר.

בגלל הספרים המודפסים משהו מאקלים הקדושה החופף על לומדי התורה? אפשר שכן, אבל תמורתו הרווחנו את התפוצה האין סופית של הספרות התורנית בכל פינות העולם. העובדה שלא נשארו כמעט עדויות על התנגדות כל שהיא להדפסת הספרים התורניים, מלמדת שגם אם היו כאלה - הרי שחכמי התקופה ראו את המעבר ההוא בחיוב. ולא שהטענות 'נגד' לא היה להם בית מיחוש, אלא שהטענות 'בעד' היו מכריעות יותר.

אשר למאמץ להכנת ספרים מוגהים, יאמרו לומדי התורה: הלא רבותינו הקדמונים כרבנו תם והרמב"ם והרמב"ן טרחו ויגעו גם הם למצוא להם נוסחאות ישנות ומדויקות! ודי בזה אם נצטט קטע אחד מן היד החזקה, וקטע נוסף ממלחמת ה' להרמב"ן.

רמב"ם (הלכות מלוה ולוה פט"ו ה"ב):

יש נוסחאות מן התלמוד שכתוב בהן... וכבר חקרתי על הנוסחאות הישנות ומצאתי בהן... והגיע לידי במצרים מקצת תלמוד ישן כתוב על הגוילים כמו שהיו כותבין קודם לזמן הזה בקרוב מחמש מאות שנה⁴ ושתי נוסחאות מצאתי מן הגוילים בהלכה זו ובשניהן כתוב... ומפני טעות זו שאירעה למקצת הספרים הורו מקצת גאונים...

מלחמת ה' להרמב"ן (ב"ב פרק שמיני, נז, ב בדפי הרי"ף):

'משכתבתי זה אחר זמן זכיתי בהלכה זו לנוסחא ראשונה של ההלכות מוגהת בכתב ידו של הקדוש (הרי"ף) זכר צדיק לברכה, וראיתי בגליון שכתב בלשון הזה... עד כאן היה כתוב בנוסחא הזו. ראתה עינו של רבנו זכרוננו לברכה כל מה שאחרונים מפלפלין, וחזר ומחק זה והגיה בפי' מי שמת בנוסחא הזו... כמו שכתוב בנוסחי ההלכות...

מבט חודר לשורשי הויכוח

ניתוח יסודי יותר של ההתייחסות למהפכת הספרות התורנית של דורנו אנו שומעים דווקא אצל וותיקי בית המדרש. וכה יאמרו: השאלה הגדולה אינה בהדפסה זו או אחרת של ספר פלוני או אלמוני, הנידון הוא התייחסותו של לומד התורה לדיון שיש בגמרא על כוונת המשנה, לפירוש מסוים על דברי הגמרא, לסברא של תוס', לקושיא של הרשב"א ולניתוח למדני של רבי חיים מבריסק.

משל התלמידים

התורה כולה הלא בנויה היא כפירמידה, בראשה התורה שבכתב עם פירושה המקובל שבעל פה, ומתחתיה המשנה הגמרא והרמב"ם וכו'. יכולים אנחנו להבחין בשני תלמידים יושבים ב'תחתית הפירמידה' ועוסקים בהבנת קטע מתוך ספר 'פני יהושע', אבל כל אחד נמצא בעולם שונה: אחד כל מעיינו הוא להבין את דברי בעל ה'פני יהושע', מעיקרא מאי קסבר והשתא מאי קאמר; השני

⁴ [אולם אין ספק שבאופן כללי התקבלה מהפכת הדפוס בזרועות פתוחות, ראה מ"ש הרב פרופ' יצחק זאב כהנא במאמרו 'הדפוס בהלכה' בתוך ספרו 'מחקרים בספרות התשובות', ירושלים תשל"ג, עמ' 272-305. הערת מערכת]

⁵ ראה ביאור על דברי הרמב"ם מרש"ז הבלין ב'תורתן של ראשונים' כרך א עמוד 28.

עוסק באיסור שגזרו רבנן כסייג לאיסור תורה שנחלקו בגדריו חכמי הגמרא, והוא מסתייע בספר 'פני יהושע' להבין דברי רש"י בפירוש דברי חכמי הגמרא. או למשל, שנים עוסקים בפלוגתת רש"י ורבנו חננאל בפירוש דברי הגמרא; האחד עוסק בשני דברים שונים, הבנת פירוש רש"י והבנת פירוש ר"ח, והשני מתעניין בדבר אחד והוא הבנת דברי הגמרא, ויש לו בזה שתי אסכולות - רש"י ור"ח. או שנים שעוסקים בספר חידושי רבנו חיים הלוי, האחד כל מעיינו הוא להבין את דברי הגר"ח, השני משתמש בגר"ח כאפשרות בהבנת דברי הרמב"ם.

הפער הזה בין שני הלומדים הנ"ל אינו מקרי, אלא יסודי הוא בהשקפותיהם על צורת הלימוד ומקומם הם בו. התלמיד הראשון יעלה על נס את דברי חז"ל (עירובין נג, א) 'ליבן של ראשונים כפתחו של אולם... ואנן כי אצבעתא בקירא לסברא', או (שבת קיב, ב) 'אם ראשונים בני מלאכים אנו בני אנשים, ואם ראשונים בני אנשים אנו כחמורים', ואנו, יוסיף הוא, כרקב עצמות חמור, ומי אנו שנתקרב לאישם של קדמונינו. לכן, יאמר התלמיד הראשון: אין עיסוקינו בתלמוד ובמפרשיו כדי לדעת את כוונת אומרים, או מה שיטתם והלך רוחם; כל מגמתנו ותכליתנו בלימוד התלמוד הוא 'מה אנחנו מוציאים מתוך דבריהם', הן בפירושי הסוגיות והן להלכה למעשה. לימוד כזה הוא אמיתי לנו, בו צוינו, ודרכו אנו דבקים בנותן התורה.

על פי תפיסתו יאמר התלמיד הראשון, הלא יכולים אנו 'לישב שבעה נקיים' על שורה אחת של הרשב"א, וגם אז לא נרד לסוף דעתו; ואם כן מה לנו אם נכפיל או נשלש את הכמות של כתבי הרשב"א? או ביחס למציאת פירוש חדש מרב האי גאון לדברי הגמרא יאמר תלמיד זה: 'וכי יכולים אנו להבדיל בין פירושו של גאון לפירוש רש"י ולמדוד אותם? אין הפירוש החדש בעבורנו אלא שיטה נוספת בהבנת התלמוד'. גם לנוסח מתוקן על פי כתבי יד יתייחס התלמיד הראשון בחשד, וכה יאמר: הלא ההכרעה בשאלות של נוסח קשורה להבנת תוכן הכתוב, והמרחק שלנו מהבנת אמת של הכתוב כמעט ולא מאפשר לנו הכרעה על פיו. על כן, יאמר התלמיד, בואו ונחזיק טובה למהדירים השונים; אבל טוב יעשו אם יכירו את מקומם בסולם ההיררכי בעבודת ה' שבלימוד התורה.

לעומתו יאמר התלמיד השני שדברי הראשון הם זמירות חדשות, לא נודע מאין באו, ולא כן היתה דרכם של רבותינו הראשונים והאחרונים. עיון בדברי רבותינו הראשונים והאחרונים, מעתיקי השמועה מדור לדור, מעלה שבעיניהם זאת התורה לא בשמים היא ולא מעבר לים היא, וגם אם קטנם של ראשונים עבה ממתנינו - עדיין עם אחד אנחנו ושפה אחת לכולנו. לא ראינו אצל רבותינו הראשונים ביטויים שמשמעם שאין הם מבינים את דברי חכמי הגמרא, והעובדה שחכמי תקופה אחת לא נחלקו על חכמי התקופה שלפניה לא מנעה מהם לומר שהדעת נוטה כאחד מהם.

ומה נכון, יאמר, להביא כאן את דברי ר' ישעיה דיטרני⁶:

'אך זאת אתי, כל דבר שאינו נראה בעיני אי אמרה יהושע בן נון לא ציינתא ליה, ואיני נמנע מלדבר עליו מה שייראה לי לפי מיעוט שכלי... אלא אני דן בעצמי משל הפילוסופים... ואם תרכיב הננס על צוארי הענק מי צופה יותר למרחוק, הוי אומר הננס שענינו גבוהות עכשיו יותר מעיני הענק, כך אנחנו ננסים רכובים על צוארי הענקים... במקום שאנו רואים שזה חולק על זה וזה

⁶ בשו"ת הרי"ד סי' סב (ועי' גם בדבריו סי' א), והובאו דבריו גם בהקדמה לספר שבולי הלקט, ובהקדמה לפירוש מגילת אסתר לספר המצוות. דבריו אמנם עוסקים בהכרעת ההלכה ולא בגישה לתלמוד תורה, אך בעומק הענין הם הם הדברים.

אוסר וזה מתיר אנו על מי נסמוך... אין לנו אלא לחקור אחרי דבריהם שאלו ואלו דברי אלוקים חיים הן, ולפלפל ולהעמיק מכח דבריהם להיכן הדין נוטה, שכך עשו חכמי המשנה והתלמוד, לא נמנעו מעולם האחרונים מלדבר על הראשונים ומלהכריע ביניהם ומלסתור דבריהם'...

התלמיד השני, כשהוא עוסק בסוגיה בתלמוד ויגע בה, חש שהוא שותף למשא ומתן שבין הקדמונים. כל תיקון נוסח משמעותי בגמרא או ברש"י משנה את ההיבט שלו בסוגיה. על כל פירוש חדש של רבנו חננאל שמצא יעשה יומא טבא לרבנן, מכל תשובה חדשה של רב האי גאון יתבשם ימים ארוכים. אצל התלמיד הזה אין העסק בתורה כאמירת שירות ותשבחות, שהדבקות בה' באה מן ההתעלות הנפשית באמירתם; עבודת ה' שבעסק התורה נובעת מן ההתחברות לתוכנם של הדברים שהוא מתעסק בהם, ועל ידי כך הוא נעשה שותף במסירת התורה. ולכן תלמיד כזה רואה בברכה את ההתפתחות וההתקדמות בעריכה וההדרה איכותיות ומדוייקות של ספרי קדמונינו.

ולסיום: התלמיד הראשון יסיים מתוך יראה וענוה, שמא כדבריו ושמא לא, ומדרך הירא למעט בערכו, ולהסתפק במועט הודאי מאשר ברב המסופק. לעומתו התלמיד השני יראה לחברו את התפרצות השמחה של רבי איסר זלמן מלצר זצ"ל בהקדמתו לחידושי הרמב"ן שערך והוציא לאור, בהם נוספו קטעים שלמים ותיקונים לאין מספר ע"פ כת"י. ואלו דבריו שם: 'מה נכבד היום לישראל, יומא טבא לרבנן, בהיגלות נגלות אור שבעתיים, אור תעלומות חכמה, לפני עם סגולה לומדי התורה הקדושה, הצמאים לדבר ה'⁷...'

⁷ 'בית הועד' לא בא להכריע בויכוח בין התלמידים; אדרבה, 'את והב בסופה' כתיב, וכך היא דרכה של תורה. 'בית הועד' בא לטפח ולעודד את הדיוק והמקצועיות בעריכה של ספרי רבותינו, וכן להעלות על סדר היום סוגיות שונות הקשורות לעריכת ספרים וחיבורים וההדרתם.